Засипала нас зима цей рік снігом од щирого серця: округи, скільки оком докинеш, рівний білий степ: ні ярочка, ні бугорочка — все .зрівнялося під.білою наміткою зими. Тільки "чорні могили", ці велетні степові, ці єдині свідки давньої бувальщини, славної козаччини, тільки-тільки що мріють. На хуторі теж ні повітки, ні загороди з-під снігу не видно. Поутушковані бур'яном та гречаницею хати сумно чорніють з-під білих стріх. Все зачинено, заховано, наче навіть сама надія прокинутись повесні для нового життя міцно заснула або і зникла з сердець хуторян. Літня та осіння доба неустанної праці минула... Хліб помолочений, солома в ожередах, і за кінцем важких робіт прийшов кінець і золотим мріям: і цей рік, як безліч попередніх років, випахайа нивка не дала ні на одно зернятко більше того, скільки потрібно сім'ї хлібороба, щоб не вмерти з голоду, ні на одну соломину більше того, скільки потрібно, щоб не замерзнути в хаті... "Сидіть, дітки, на печі, не рипайте хати, не випустіть того духу, що задержався, хвалити бога, за довгу зиму в хаті",— умовляють матері дітей, затуляючи з чадом верх у грубі. "Треба повітку краще утушкувати, щоб теличка не мерзла та менше їла",— клопочуться батьки й ще щільніше приправляють двері у загородах.

А ось насунула темна хмара з холодного краю, посипав сніг, а далі де узявся у бога вітер, піднялася завірюха... Ще щільніше затушкувались хуторяни, наче в шкаралупці зачинилися, і сумно, темно, як у домовині, стало на цьому людному та веселому літньою добою хуторі. Проспівали перші півні, вийшов сторож, ударив раз, удруге в клепало, пройшов до царини, повернув назад, ще раз подав клепалом про себе вістку та й замовк, задрімавши у затишку під чиєюсь повіткою... Хуторяни зарані сю ніч полягали, бо майже ні в кого не було світла; тільки у одній хатині, що біля млинів, досі не гасили каганця. Там, скотившись з подушок, лежить на голому пОлу хвора Макариха. Добру годину гукає вона на чоловіка, щоб поправив подушки, підослав під боки ряденце, поміг перевернутись на другий бік,— Макар не обзивається, бо спить, як зарізаний. Нарешті од натуги полилася кров з горла хворої, потекла по

сорочці, по подушках, і Тетяна замовкла... але не замовкла та туга, що вже два місяці хвороби гадюкою вилася під серцем...

"Чи вже мені смерть прийшла так несподівано та негадано? — сумує недужа.— Господи, свята п'ятнице! заступи, огради мене! 1 Я ж людина ще молода: і 40 років не прожила на світі. Сподоби мене, царице небесна, хоч діток до ума довести!"

А двоє діток — хлопчик 5 років та дівчинка 7 — сплять першим міцним сном, не думають, не гадають, що останню нічку проводять з рідною матір'ю.

Думка за думкою проносяться в голові Тетяни, й кожна думка гіркіша за полин, чорніша за чорну хмару. Все життя, як один день, пригадується мимоволі, й тяжке зітхання виривається з наболілих грудей.

"Чи варто було стільки років побиватися, недосипляти, недоїдати, щоб такого кінця діждати! Цілий вік чужим людям годила, по сусідах тинялася, а діждала свого кутка, свого шматка хліба — не способна стала нікуди, прийшов час помирати".

З десяти років довелося Тетяні служити, на двадцятому пішла в чуже село заміж. Чоловік трапився плохий, роботящий, зате свекруха та п'ятеро зовиць живцем їли. Терпіла вона рік, перетерпіла другий, а на третій подякувала за хліб-сіль новій родині та й пішла знову до чужих людей. Незабаром прийшов чоловік до неї, й стали вони вдвох служити та на хату гроші складати. За 5 .років заробили вони двісті карбованців, купили у громади за 2 відра горілки маленький грунтик на вигоні, зоп'яли хатину та й перейшли на новеньке господарство жити. Але скрутно було на перше хазяйство стягатись: кожен пуд хліба, кожен оберемок соломи гірко доводився, і ще вісім років неустанної праці по чужих людях минуло, поки .Тетяна та Макар спромоглися хоч поганенькими хазяїнами стати. Тим часом Макарів батько помер, і

дісталась тепер йому десятина батьківщини. Тетяна наче на світ народилася: ще пильніше стала вона на своїй нивці працювати, ще дужче за своїм хазяйством побиватися. Через який-небудь рік повелися поросята, утята, різного заводу кури; зацвіла на городі пишна рожа, жовті гвоздики, засяяли ікони під склом, і тільки одного бракувало в веселій господі невсипущої господарки: русявих головок невгамовних щебетунчиків. За 6 перших років заміжжя господь послав їй двох дочок, але чи можна було за чужою роботою гаразд дітей доглядати у наймах? Діти померли малесенькими, Тетяна недовго побивалася тоді за ними, зате іемер, діждавши свого кутка, своєї ниви, не раз плакала, пригадуючи манесенькі обличчя своїх діток, і благала святу п'ятницю поблагословити її хоч єдиним чадом. Зоглянулася си. п'ятниця на слізні благання матері, й ось двоє чорнявих червоновидих діток ростуть,— як із води йдуть. Невже ж їх тепер покидати?

— О господи милосердний! Царице .небесна! — застогнала Тетяна.

На цей раз прокинувся й Макар. При світлі каганця пін здавався ще зовсім молодим. Того, що найдужче осадило здоров'я Тетяни, він ніколи не зазнавав: чи у наймах, чи в себе дома, він, як чоловік, знав тільки денну працю, спозаранку лягав спати й, добре спочивши, вставав свіжий, бадьорий уранці. Не те доводилося Тетяні: цілісінький день маленька, дрібна, але негайна робота, а нічка прийде — хоч пряжа, а хоч яке дрантя, що треба полагодити, не дадуть заснути та вволю спочити. І так день у день, з року в рік, поки здоров'я не загинуло вкрай.

— Царице небесна! Святі угодники! ох! тяжко дихати! — знов застогнала Тетяна.

Чого, стара, стогнеш? — обізвався Макар, позіхаючи. Спиш, неначе вбитий!.. Нікому й подушок мені поправити,— мовила з докором Тетяна.

— Ну, як тобі? Гірше чи легше? Чи ба, скільки крові натекло... І звідкіль вона береться? От стільки крові... А!

— Вперше бачиш, чи що? — одказала з серцем Тетяна.— Посунь сюди подушки... ні, не так... сюди... легше-бо!

— Оце горе мені з тобою: ще ніяк не вгоджу. Коли б знаття, чи житимеш, чи помреш, а то... хто його зна... Тільки клопіт із тобою! — мовив Макар, одходячи від ліжка жінки.

Тетяна хотіла щось відповісти, та не стало сили. За той короткий час, поки чоловік поправив подушки, зникли й останні сили. Вона сиділа тепер на високо помощених подушках і тільки сумним поглядом дивилася на Макара. А Макар походив трохи по хаті, напився води, визирнув у віконце й пішов довідатись до телиці. Завірюха трохи перейшла; де в яких хатах уже засвітили. Макар заложив телиці соломи, одкинув трохи сніг од дверей і неохоче вернувся в хату. Спать йому не хотілося, а робити вдосвіта теж не було чого; він сів, не скидаючи кожуха, на лаві й замислився.

З тією думкою, що незабаром доведеться жінку ховати, він давно звикся. Що буде з ним після смерті жінки, як справлятиметься він, одинокий, з двома дітьми, з хазяйством, як тягтиме тепер він сам ярмо, що було іноді не в силу тягти вдвох,— про те він теж не думав. "То ще має колись бути й якось-то буде! Прийде врем'я — й саме життя покаже, люди порадять, і сам він побачить, як йому жити, що робити: чи одинокому віку доживати, чи другої дружини шукати". Турбувала його тільки одна думка: де грошей здобути тепер для похорону жінки? За п'ятнадцять років невстанної праці вони встигли тільки збудувати оселю про життя, про смерть не мали часу дбати. Отже, не спитала несподівана гостя, чи уготовили господарі, чим її вітати, чи прислали грошей на горілку, з'їжу, на нову оселю — домовину; стука в двері, переступає поріг, немилосердно, ось-ось наблизиться до самого ліжка хворої жінки, і що він тоді робитиме, де здобуде грошей, щоб поховати й пом'янути жінку?

— Ох, коли б Тетяна ще хоч цей тиждень протягла! — тяжко зітхнув Макар.— У городі на тім тижні ярмарок, продав би кожушанку за шість

карбованців, доклав би ті три карбованці, що жінка на оплатки наскладала, та й поховав би її без клопоту...

Правда, в загороді ще теличка є — хіба її продати? Теличка тільна і к великодню телятко приведе, буде коровою. Легко сказать: корова у дворі, та не легко діждати такого щастя... У той день, як вперше обізветься телятко на загороді, всі хуторяни знатимуть, що^Макар уже визволився з становища голоти, що повесні він більше не бігатиме, не кланятиметься, щоб хто заскородив його нивку, а спряжеться з сусідом і вийде на поле з своїм тяглом, своєю бороною... Ну, а як помре жінка, то, може, й доведеться теличку продати. Хіба в жінки поради попитати? — і він заговорив про це до Тетяни.

— Теличку продавать? — скипіла Тетяна.— Он які заміри вже маєш? Як гляділи, як ростили телятко, та тепер продавати! Чи не наболіло ще серце, дивлячись на дітей, як вони в сусідські глечики заглядають? Та тебе швидше правцем поставить, ніж ти спроможеш другу телицю купити...

— Та я ж тільки поради в тебе питаю. Чим я тебе поховаю, як помреш до м'ясниці 2? За кожушанку нічого без ярмарку не вторгую,— обізвався Макар.

— Вже й кожушанку продавати? Я жалкувала до церкви її надівати, через те й застудилася, що на торг пішла в юпчині; років зо два гроші по шагу на неї збирала, а ти мерщій на торг... Потривай трохи, не поспішайся! Замість того, щоб попильнувати та яких ліків у аптеці задля хворої жінки здобути, ти мерщій — хазяйствечко збувати, теличку продавати. Не надійся, не помру сплоха, ще поживу на твою голову, дарма що не хочеш поклопотатись.

— Ох, ще мені п-ро тебе клопотатись? Всякому обридне два місяці з хворою возитись. Сам топи, сам вари, сам з усячиною... та то б ще й

дохторів та бабів з усього світу скликать! Коли б уже тебе господь приймав абощо, а то тільки зануда.

— Зануда? За твоїми злиднями здоров'я загубила. Не була б з тобою, не лежала б тепер, як колода. Тобі жінка була люба, поки робила, а як занедужала, то й на смітник здатен викинути. Гляди! спіткає й тебе лиха година, згадаєш тоді Тетяну, не раз пошкодуєш, та не поможеться, — докоряла стиха Тетяна.

— Чи я тебе займаю? Лежи, коли лежиш. Застудилася, занедужала, неспособна стала робити,— про те я тебе не докоряю... Мені, може, тяжче доводиться, ніж тобі лежати,— відповів Макар, простягаючись знову на лаві спати.

— Мені легко лежати? Хазяйствечко чисто пропало, хіба легко мені бачити? Ото ж на жердці висять непопрані мішечки, попріють чисто від землі, а я ж на них наспіл коноплі брала... У льоху досі огірки поцвіли, капуста загнилася, а я ж і огірочки, й капусту на одробіток брала. Ох, господи! Коли б мене хоч на один день одпустило — я б хоч у льоху поприбирала!.. Коноплі миші досі поїли. Мабуть, уже вдосвіта засвітили: прядуть жіночки, тільки я лежу.

— Напрялась на свойому віку — буде з тебе! — обізвався Макар, перевертаючись на другий бік.

— Чому ж то "буде з мене"? Може, таки я ще одужаю, може, господь сподобить мене ще яку сорочку спрясти!..

— Хіба на тому світі! — буркнув Макар і вкрився з головою, щоб не чути більше жінчиних докорів.

Але Тетяна цього не бачила: все те, що накипіло на серці за довгу хворобу, все те, що передумала, пережила вона нишком за два місяці,

заворушилося тепер, закипіло, стало прохатись геть із наболілих грудей.

— Ти гаразд умієш враждувати та судити мене, а як помру та візьмеш другу жінку, то побачиш, яка з неї тобі дружина буде, дітям мати, у хазяйстві робітниця!.. Не шкодувала7^ ні здоров'я, ні спокою, щоб свого кутка діждати, а вона не схоче готового добра і зберігати... І хату, й теличку, і кожушанку придбала, а вона переведе все, розпустить, розкида, попсує, бо вона ж не знатиме й не бачитиме, як воно мені все те дійшлося...— казала Тетяна, важко переводячи дух і щохвилини стискуючи долонями розболі-лий бік.

Макар не обзивався, бо зразу заснув. Одначе Тетяна не стихала: декілька разів кашель перепиняв її річ на півслові, але, заспокоївшись трохи, вона вела свою річ далі. І чим більше казала вона, тим дужче розгоралися очі, тимбільше червоніли виски: ця остання сповідь, здавалося, не тільки не втомляла н, а навпаки — додавала животворну силу вмираючому тілу. Од докорів, од згадок про минуле життя, переповнене самими недостатками та невстанною працею, вона перейшла до сучасного становища, сміливо зазирнула у вічі майбутності. О! вона ще не помре. їй не можна ще вмирати: малі діти, нова хата, своя корівка — ні, годі й думати про смерть! Вона мусить жити, мусить зберегти від потали те, що придбала ціною свого здоров'я, працею тридцяти років, і вона зостанеться жити. їй уже й за цю ніч значно полегшало. Коли б не такий піт та не такий кашель, то вона б уже і клопоталася помаленьку. І та маленька надія на життя, що якось непримітно прокралася в серце недужої, росла з хвилини на хвилину: ще година — й Тетяна вже певна була, що одужає, що незабаром покине тверде ліжко, і знову закипить у дужих руках робота.

Нарешті, трохи заспокоєна такими думками, вона заснула.

II

Спала вона недовго: тільки що розвиднілося, хтось підійшов до її ліжка, придавив за ніс і став лапати за руки та за ноги. Вона розплющила очі. Перед нею стояла баба Горпи-на, а трохи оддалі ще декілька жінок. Важкий дух од чобіт та кожушанок, холодний вітер, що вривався в одчинені двері, причинили їй кашель, і вкрай стомлена ним Тетяна, ледве переводячи дух, одвернулась од непроханих гостей до стінки. Горпина перехилилась усім своїм худим, високим станом і зазирнула через голову у вічі хворої.

— Потягло очі, вже й земля над губами пала,— мовила вона журливо жінкам, що стояли стиха та сподівалися, що то баба Горпина скаже Руки холоднісінькі, та й сама тільки-тільки що тепла,— додала вона, скидаючи ватянку.

— Ви б їй сорочку перемінили та подушки пообтирали,— пораяла молода московка у чоботях на високих закаблуках, у голубій ватянці.

— Навіщо її тривожити? Помре, то однаково прийдеть-ся переміняти, — мовила Горпина, одначе одірвала від старої сорочки ганчірку, умочила в воду і стала обтирати окри-вавлені губи, вид та подушки. "

Тетяна застогнала.

— За вухом обітріть, підступила сліпенька на одно око баба.

— Волосся спуталося боюся, щоб не вскубнути, відповіла Горпина.

. — Та вона вже не чує; ось дайте я обітру.

— Де там не чує? Адже стогне,— мовила Горпина, в"ри г.аючи з рук сліпенької бабусі ганчірку, котру та була вже потягла до себе.

— Ось не займайте, помре, то обмиємо тоді до діла,— ааспокоїла Степанида сліпеньку бабу.

— Може, вона вже й померла? — запитала пошепки Мотря.

— Ще не вмерла, а швидко помре: раз піде теплий дух, а вдруге — холодний. Ось приступіть, кумо Христе, та подивіться,— мовила теж пошепки Горпина.

Кума Христя приложила долоню до рота хворої.

.— Ай справді: раз теплий дух, раз холодний. Помре незабаром сердешна Тетяна; коли б хоч встигла порядок який дать.

— Треба небезпремінно, щоб розпорядилася: чоловікові, діткам, хазяйствечку який порядок дала,— підхопила баба Мотря.

— Аякже, треба про все розпитатись... Тетянко, а Тетянко! Може б, ти який порядок дала? — наблизилася знову до недужої Горпина.

— Та не займайте. її!.. Бачите — лупнула очима та й знову заплющила. їй, сердешній, дихати важко, а вони про порядок клопочуться,— вкинула своє слово московка.

— У тебе поради про худобу питати, чи в кого, як помре? — накинулася на московку сліпенька баба.

— Яка там худоба? Скільки тієї худоби? — зауважила московка.

— Та вже хоч і невеличка худоба, та загорьована. Цілий вік жінка працювала — недоїдала, недопивала, та тобто тепер свою худобоньку на людську волю віддавати! — мовила Мотря.

— Що то й казати? Ми не розпитаємося, вона нам не скаже, а потім на тім світі на нас враждуватиме, що ми її добру та не знали, як лад дати,— додала Степанида.

— Тетяно, а Тетяно! — допитувала тим часом Горпина хвору,— чому ти нам не кажеш, чому поради не даєш. Порадь чоловікові: чи йому корівку держати, чи, може, продати, чи йому самому хазяйнувати, чи другої матері дітям шукати?

— Я ще не помру,— обізвалася через силу Тетяна.

— Е, куди тобі вже, сестрице, жити, коли печінки чисто потліли! — зітхнула Горпина. Тетяна одвернулась.

— Не хочеться— помирати? Що ж робити! Як прийде призначений час, то від смерті ніхто не одкупиться: ні багатого, ні бідного, ні щасливого, ні безталанного, як час його прийде, смерть не мине,— мовила Горпина.

— Може б, ще які ліки й пособили? — запитала московка.

— Які там ліки, як і на виду вже почорніла,— наче аж розсердилася сліпенька баба.

— Мала Макарові і так втрата? Ось помре жінка, то й поховать ні за віщо буде, не то що на ліки втрачатись,— мовила Степанида.

— Господня воля — от усі ліки! — додала Мотря.

— Розкажи, серденько, до діла, як Макарові жити, що йому робити без тебе? Чи продать корівку, чи, може, кожушанку, чи в касі позичити? — допитувала Горпина.

Тетяна повела рукою на піч,— там спали діти.

— Вона велить дітей збудити,— мовила московка.

— Ні, то вона так, з досади повела...

— Тш!..— стала усовіщати московка.— Жінка помирає, а вони заходились споритись.

— Кажи, Тетянко, до діла, щоб ми всі знали та твою волю уволили, щоб ти потім на чоловіка не враждувала, щоб твоя душа не печалилась, продавать корівку чи ні? — допитувала Горпина.

— Нічого не продавать...— відповіла через силу Тетяна, і дві здорові, як горох, сльозини покотилися по виду, упали на сорочку.

— Не велить нічого продавати,— підхопили жінки.

— А як звелиш чоловікові жити? Чи шукати хазяйки, як помреш, чи з дітьми самому хазяйнувати? — підступила сліпенька баба.

Тетяна знову повела рукою. Бабуся не побачила, знову запитала.

— Адже бачиш — рукою повела; тільки-тільки що не скаже: "Мені однаково: як хоче, так хай і живе, аби діток до ума довів",— відповіла за Тетяну Христя.

— Господь її милосердний зна, навіщо вона рукою повела, що в неї на думці? Коли б сказала, то було б найкраще,— завважила Мотря.

— Ох-хо-хо, царице небесна, святий Миколо, угодник божий! Чи жива наша зозулечка, а чи присвятилася бідна голівонька? — запитала увіходячи та бабуся, що вже двадцять років поспіль на богомілля ходить.— Прощай же, прощай, сестричко! Прости мене, прости нас усіх, моя горличко! Не занось гніва на нас на той світ, помолися за наші грішні душі перед престолом господнім! — мовила далі, приступаючи до ліжка Тетяни та вклоняючись навмирущій аж до самої землі.— Діточки ж мої, чаєняточка! Ви ж не думаєте й не гадаєте, яка вас, сиріток, доля

чекає. Підходьте під материнське благословеніє — хай вас ненька рі/ иіссенька на все добре благословить! — заклопоталася гиоуся.

Дівчина заголосила на всю хату і стала злазити з печі, а хлопець, з пирогом в одній руці і шматком книша у дру-і ііі, ще міцніше притулився до печі. Бабуся злізла на— піл, стягла хлопця з печі й поставила перед матір'ю поруч із сестрою.

— Підступися й ти, Макаре, до жінки, ти, може, найбільше винен перед своєю дружиною, хай вона тебе благословить,— звернулася бабуся до Макара, котрий саме увійшов.

Макар підійшов слухняно до лави.

— Прости мене, Тетяно! — мовив тихо Макар і вперше за всю хворобу жінки заплакав. Тільки тепер, у ці останні хвилини життя її, серце його боляче забилося, тільки тепер цілком зрозумів він, яке горе спіткало його. Не тільки слухняний, терплячий робітник, супруга у ярмі, покидає його,— єдина близька йому на всьому просторому світі людина йде від нього, і ніхто нічим уже не замістить йому того серця, що билося, боліло, раділо на протязі трохи не двадцять років спільно з його власним серцем.

— Прости мене, Тетяно! — мовив він удруге, припадаючи до жінки.

Обличчя Тетяни перекосилося, вона широко одкрила очі.

— Двері... дихати...— простогнала вона.

— Відчиніть дужче двері... Верх одтуліть! — заклопотались жінки.

— Господи, як їй, сердешній, важко дихати! — тяжко зітхнула Христя.

— Ще б не важко було, як печінки чисто потліли!..

— Благослови ж; Тетянко, діток та чоловіка! — приступила знову богомільна бабуся.— Глянь, Тетянко: дружина й діточки твої перед тобою!

Тетяна глянула на дітей...

— Благослови ж їх, галочко! — мовила ще раз бабуся, підіймаючи ослабілу руку хворої.

Тетяна з великою силою простягла далі руку й осінила невеличким хрестом голівки дітей та чоловіка. Жінки стали утирать нишком сльози.

— Ах, як же вона важко диха! Ач, наче рибина без води,— промовила Христя, зазираючи через московчине плече на Тетяну.

— То вона вже кінчається...

— Ох, пропустіть мене — я боюся! — кинулася московка до дверей.

— А порядку таки не дала! — нагадала Мотря.

— Хіба досі порядку не дала? — здивувалася Горпина, тільки тепер повернувшися до хати, бо впевнившись, що,Тетяна не доживе й до вечора, вона покинула жінок біля хво^ рої, а сама побігла на хутір чавунів на окріп добувати і ввесь останній час не була в хаті.

— Ані пари з уст, ввесь час мовчала,— мовила Мотря. Горпина поставила чавуни на лаві й зазирнула у вічі

Тетяні.

— Вже одходить! Як-таки можна отаке допустити? Стільки народу було, та то й не допиталися нічого? Коли б хоч на часину опам'яталася! — заклопоталася Горпина і придавила Тетяну злегенька за ніс, щоб та прокинулася ще хоч на хвилину для життя та дала бажану пораду...

Замість відповіді, Тетяна в останній раз зітхнула, і вилетіла душа легенькою парою з наболілих грудей.

— Померла! Хоч питай, хоч не питай — вже не скаже нічого,— мовила Горпина, закриваючи вії помершої.

— Царство небесне, вічний покій! — перехрестилася богомільна бабуся і стала перед іконами бить поклони.

Жіночки теж повернулись до ікон і стали молитися за упокій новопреставленої раби божої Тетяни.

— Чи нема у тебе п'ятаків? — звернулася Горпина до Макара.

Макар витяг з скрині хустку, розв'язав вузлик, у котрому було зав'язано два карбованці бумажками та трохи мідяків, і подав два п'ятаки Горпині.

— Чи є окріп? — запитав хтось із жінок.

— Треба обмити, поки тепла, а то потім ні ногам, ні рукам ради не даси,— завважила Мотря.

— Окропом не клопочіться: два чавуни у себе в піч ще вдосвіта засунула, а це ось ці чавуни наллю та посуну. Роздягайтесь, жіночки! Витягай, Макаре, сорочку та запаски про смерть та лагодься їхать у город по горілку та по хустки; а ти, Мотре, попрохай Гарасима, щоб сповістив батюшку,— почала давать порядок баба Горпина.

Гарасим згодився не тільки сповістить батюшку, але умовитись про похорон, поторгуватись за євангелію, хоругви, за причт, за коней, а ця справа була далеко не легенька, бо цілком залежала від настрою панотця Ардаліона; настрій же залежав від різних випадків, а найбільше від "характеру" тих бісів, що доводилось батюшці вигонити з "одержимих" парафіян. Іноді траплялося таке слухняне, покірливе, навіть дурненьке бісенятко, що досить було батюшці добре нап'ястися та тричі крикнути "проклинаю", "заклинаю", щоб воно підобгало хвіст та втекло безвісти; іноді ж траплявся такий упертий та лукавий, що панотець аж упріє заклшіаючи, і тільки через добру годину таких прокльонів, що аж волосея підводиться на голові, нечиста сила покидає спою жертву, але тут-то й чекає панотця горе. Збентежений І.І свого першого пристановища, біс перескакує, не довго думавши, в просторий утрунок панотця і починає там хазяйнувати, як у себе в пеклі. Даремно старається панотець затопити біса оковитою — нечиста сила виринає, як пір'їна, і виявляється то неподобающими словесами, то якими-небудь прикрими "діяніями". Довго дивувалися, довго сердилися парафіяни, але як прочули від самого батюшки, яка йому пригода трапляється, як розібрали, що то нечиста сила сквернословить устами їх пастиря, що то лукавий біс управляє серцем його, то заспокоїлись і стали терпляче сподіватися того часу, коли нечистій силі обридне самій коверзувати. Правда, якась недобра душа донесла, нарешті, куди слід, і батюшку змістили років через два, але в той час, коли Гарасим увіходив у батющині горниці, панотець саме борюкався з бісом Солопії, котру привозили за три дні до смерті Макарихи, і Гарасим відразу спостеріг по обличчю матушки, по заплаканих очах наймички, а найбільше по духу від "монополькн", що безталанному панотцю Ардаліону непереливки.

Добру годину довелося Гарасимові посидіти в кухні, поки панотець пообідав та вийшов.

— Чого треба? Чого прийшов? — запитав отець Арда-ліон Гарасима.

Глянув Гарасим на батющин ніс скоса та й зітхнув, сердешний.

— Чого прийшов? — гукнув удруге батюшка.

— Макариха богові душу віддала, так найпокірніше вашої милості прошу приїхать.

— Яка це Макариха? Як фамілія? Яка Трохимиха? — перехопив річ Гарасима батюшка.

— Макариха,— поправив Гарасим.

~~~ Фамілія! Фамілію питаю! — крикнув не своїм гласом панотець.

— Хвамилія... прізвище? Та... як її... тая.. . прости господи, забувся!..

— Як забувся? Як забувся? — ще дужче закричав.батюшка.— Ти в шинк, по горілку прийшов? Геть із моєї хати, п'янюго! Випив кварту, та тоді до батюшки з порожніми руками!..

— Хоч і заприсягти, батюшечко, і рісочки в роті не було... І в заводі немає горілки дома... Хіба б я...

— Геть! Вон! — перепинив отець Ардаліон Гарасима і хотів ще ногою тупнуть, та якось схитнувся.

— Ардаліоша! Ардаліоша! Не сердься-бо! — мовила несміливо матушка.— Це, мабуть, чоловіче, чи не Гребенко-ва померла? — звернулася вона до Гарасима.

— Еге ж, еге! — зрадів Гарасим.— Гребеикова, вона!..

— То-то й є — Гребеикова! — мовив строго батюшка.— А де дитина? Де куми? — крикнув ні з того ні з сього отець Ардаліон.
~~~

Гарасим наставив вуха.

— Де дитина? — крикнув ще дужче батюшка.

— Тебе, Ардаліоша, ховати, а не хрестити запрошує чоловік. Гребеикова, серце, померла,— заступилася за Гарасима матушка.

— Ага! Гребеикова померла? — нарешті розібрав батюшка.

— Еге ж, еге... Гребеикова, сьогодні померла... Просимо вас найпокірніше поховати її.

— Не хочу я її ховати! Не хочу, та й край! Так і перекажи: казав батюшка, панотець Ардаліон, що не хоче ховати Гребенкової... Де вона говіла? В монастирі? Хай же її й ховають монахи. Почім я знаю, як вона говіла? Може, вона, замість церкви, в шинку сиділа!.. Не хочу я таких свиней ховати. Свій храм тільки що не завалиться, причт духовний тільки що з голоду не погибає, а ви свої мідяки монахам віддаєте! Скільки ви даєте батюшці за треби? Шаги! А як я тільки призначив за сповідь вашої богомерзкої душі по десять копійок, так ви всі в монастир побігли говіти? Не хочу ж, коли так, вас ховати...

— Вашої милості, батюшечко, прохаю, не гнівайтесь на новопреставлену, може, в неї справді не було гривеника на сповідь. Зробіть божеську ласку, поховайте її без серця.

— А скільки дадуть за похорон? — запитав трохи мило-стивіше отець Ардаліон.

— Звісно, люди бідні — як спроможуться, так і подякують вам,— мовив обережно Гарасим.

— Менше від двох карбованців не візьму, а за євангелію, хоругви, причт — особо. Та щоб добрих коней прислали, чуєш?

— Чую, чую, батюшечко!.. Тільки не в гнів вам буде, що скажу: поховайте її за полтиничка, зробіть божеську милость, люди бідні...

— Ти на торг прийшов? — крикнув батюшка, аж шибки в вікнах забряжчали.— Два карбованці, ні копійки менше!

— Хай вже і два карбованці, тільки щоб за євангелію, хоругви і причту вже не платити...— уклонився низенько Гарасим.

— Так ти ще торгуватись? Геть пішов! Не хочу я ніяк мас ховати. Як собаки пропадайте! До монахів ідіть. Марш! — розсердився ще дужче батюшка.

— Коли звелите коней присилати? — запитав похмуро Гарасим.

— За коней питаєш, а про гроші мовчиш? Знай, що набір я не ховатиму!.. Мені нема діла, що Грабенка, чи як його там, злидні поїли — мені гроші щоб були зразу, а як не дадуть уперед, то я назад поїду — так і скажи там. Чуєш?

Гарасим усе добре чув. Крім того, він бачив, що впертий біс Солопії тільки що почав коверзувати, і коли Гарасим протягне свою розмову з панотцем, то нечиста сила добавить до двох карбованців ще мірку пшениці, кварту горілки або крашанок, і більше не змагався.

— Чую, чую! — покірливо відповів Гарасим і, уклонившись низенько батюшці й матушці, подався геть із кімнати.

III

Іван Криворотько запріг свою шкапину й під'їхав до Макарової хати. Макарові зосталося тільки сісти та їхати в город за покупками, отже довго ще не сідав він, довго блукав то по надвір'ю, то по хаті, довго роздивлявся по всіх кутках, наче чого шукаючи. "З чим їхати в город?

Що продати?" — питав він себе, удесяте зазираючи в порожню хижу. Але скільки не-пригадував, скільки не дивився — і на очі, і на думку спадала раз у раз коли не кожушанка, то телиця. "Кожушанка.— теличка! Теличка — кожушанка!" — проносилось у голові, а на серці становилося все тяжче. Шкода кожушанки продавати,— жінка до церкви не надівала, дочці приберігала..: а ще шкодніше теличку віддавати...

— Чи ти у лісі загубився, чи голову загубив? — крикнув йому Іван.

— Зараз, зараз їду,— мовив Макар і, нарешті, ухопивши з одчаєм кожушанку, сів у сани.

Люди почали вже з торгу роз'їздитись, проте круг Макара з новою кожушанкою на руках зібралося чимало жінок та чоловіків. Кожен брав кожушанку, розглядав її з усіх боків, кожен бажав купити, але давав по "своїх достатках" так мало за неї, що Макар виривав із серцем кожушанку і йшов далі. Далі обступали його знову люди, знову роздивлялися, розпитували, божилися й, нарешті, давали ще меншу ціну.

Вкрай розсердившись на купців-голоту, а найбільше на саму Тетяну, що померла,, не дождавши ярмарку, Макар пішов до саней. Там стара, аж сива кобила працювала беззубими яснами над оберемком соломи. Макар штовхнув спересердя її в боки, крикнув не знать навіщо "Стій, проклята!", вирвав з рота солому, ударив мотузяним батогом і повернув голоблі додому. Він певен був, що на хуторі ніхто його не визволить, бо в таких людей, як і він, тільки хіба восени, до оплаток, водиться копійчина, а дукарі дбають тільки про себе, але не зважився й віддавати за півціни ту кожушанку, що далася так гірко.

— Якось-то буде... Люди щось прирозуміють... Не зостанеться ж Тетяна непохованою,— розважав він себе, поки кобила помаленьку

тюпала додому.— Може, й батюшка поховає без грошей, тоді я за припасені гроші труну справлю, а останнє — як бог дасть!..

Але дома дожидала його недобра звістка про панотця Ардаліона: менше від двох карбованців за самий похорон батюшка не схотів узяти. Сів Макар край столу, схилив свою голову на згорнуті руки, ніяк собі ради не дасть. Що робить, де дістати грошей, коли навіть і в касі немає? Звернутись до Афанасія Петровича Карпенка? Не позичить і той за спасибі: доведеться хоч землю під застанову віддавати, хоч на такі відробітки згоджуватись, що й літо святе за його роботою пропаде. Куди звернутись? Де дістати грошей? — вдесяте питав себе Макар, дивлячись, як жіночки пильнують біля бездиханного тіла жінки. І справді, жіночки одна одну попереджали, одна перед одною хапалися виказати у різних дрібницях свою повагу цьому тілу. Доки це тіло було живе, кожна з сусідок, хоч і рада була зробить яку полегкість, та не мала часу, а іноді не знала, як пособити, за час хвороби тільки знахарка хіба, трохи лікар, а може, трошечки й фер-шал, а найпаче сам господь милосердний міг пособити недужій. З тієї ж хвилини, як господь прийняв душу, як Тетяна навіки заплющила очі, зникла різниця між знахарками, лікарями та простими людьми, і виступили певні, всім відомі, для всіх однакові обов'язки живих до м е р т в о ї. Тетяна, як людина жива, мала своїх ворогів, своїх друзяків; Тетяна, як мрець,— однакова для всіх: душа її скинула ті кайдани, що примушували її іноді нишком зітхати, іноді вголос тужити, а іноді навіть зло чинити таким самим закайданеним людям на землі, як і вона. Тетяна скінчила вже свою подорож: терній не колотиме більше її ніг, і вона не зазіхатиме більше на чуже добро, як на підстілку під скривавлені ноги; ніхто не-заважатиме їй більше на дорозі, ніхто не штовхатиме її, і вона в свою чергу не пхатиме сусіда в канаву...

Одначе це тіло, ці тяжкі кайдани — не химера, не вигадка:, господь звелів йому родитися, рости, жити, хорувати, заради цього тіла доводилося на протязі життя не раз кривдити навіть душею, і тепер душа, хоч і вийшла з тіла, але ще не покинула його: три дні літатиме

вона поблизу біля нього, дивитиметься на нього й пильно стежитиме, яку пошану віддадуть йому востаннє люди.

Жіночки не шкодували праці, 'але богомільна бабуся клопоталася найдужче, як би краще знарядити новопрестав-лену на той світ. Сама вона й сорочку зав'язала, сама запаски справила, сама й очіпок наділа, і Макар, сидячи тут, серед заклопотаних жінок, на хвилину навіть забув про своє горе, про те, що то пораються люди біля його мертвої дружини. —

— Чому ти в город не їдеш? — аж сплеснула руками баба Горпина, вносячи відра с водою.

— Ні з чим їхати,— відповів Макар, підводячи свою зажурену голову.

— Адже у тебе є два карбованці?

— Що тих два карбованці? Батюшці та причту заплачу, а покупок ні за що справити...

— Та вже ж без труни не обійдешся,— обізвалася наче з серцем сліпенька бабуся.

— Та не обійдуся,— сумно мовив Макар.

— Вже час робити труну, а в тебе ще й дощок нема,— нагадала знову сліпенька.

— І сам знаю, що час уже труну робити, так немає грошей... Хіба купить дощок, а батюшці десь, може, розстараюся?

— Хіба самих дощок треба? Ще в тебе ні платків, ні свічок, ні меду, ні горілки,— нагадала ще раз сліпенька бабуся.

— Піди ти зразу до Карпенка та попрохай позичить п'ять або шість карбованців. Візьми й кожушанку з собою,— продавать не продавай, бо покійниця не. веліла, а під застанову можеш віддать,— пораяла Горпина.

— Не позичить Карпенко: я до його звертався колись, так не дав,— мовив Макар.

— Не позичить, то не підемо красти. На нема й суда нема. Як не розстараєшся ніде грошей, то покійниця вибачить. Що робити, як нема чим пом'янути? — Помолимося за її душу та й розійдемося! — обізвалася Мотря з печі, де вона збирала у мішок суху пашню.

— Іди ж швидше до Карпенка,— пораяла вдруге Горпина, очевидячки не згоджуючись, як і всі останні жінки, з Мотриною порадою помолитися за душу Тетяни та й розійтися...

— Карпенко саме приїхав з города,— напевне уторгував за пшеницю,— вкинула своє слово Христя.

— Уклонися йому, попрохай його гарненько, то він таки, може, уважить хоч на сиріт,— додала Горпина.

Макар мало надіявся на Карпенка, але слухняно підвівся і вийшов з хати.

А тим часом жіночки скінчили убрання новопреставле-ної, підняли її й перенесли на лаву. У ту саму хвилину золотий промінь зимового сонця пробився крізь віконце над лавою, заграв на парчевому очіпку Тетяни, перескочив далі й зупинився на гурті жінок, що стояли, наче скам'янілі, біля покійниці. Ні слова, ні зітхання не вирвалося з уст жінок, але, дивне діло, всі певні в цю хвилину стали, що можна іноді людям розумітися без слів, що бувають години, коли душі живих єднаються без допомічі тіла, і що тепер саме якась невідома сила прикувала їх усіх біля Тетяни,

пройняла, стискала серця, відбилася в неясній, але єдиній для всіх думці: "Всі ми однакові люди, всіх нас чекає однаковий кінець — домовина..." І зникли під впливом цієї думки всі недобрі спогади, всі недобрі бажання; навіть по завжди хмурому обличчю сліпенької бабусі промайнуло щось краще, ніж навіть ухмилка непорочної дитини.

— Сестрички ж мої! Я ще досі дитини не годувала! — опам'яталася перша Мотря.

— А я обідать не варила! — згадала Христя.

— Ходім усі додому: управилися біля покійниці, а баба Горпина хай тут пораються до вечора; надвечір знову прийдемо всі,— мовила богомільна бабуся.

— Треба ще й баби Горпини запитать: може, їм сумно самим зостатись? — заклопоталася сліпенька.

— Ідіть, ідіть — я не боюся, а сумувати ніколи, бо діла ще багацько,— заспокоїла Горпина жінок, котрі з охотою побігли зараз додому, де їх давно нетерпляче сподівалися то голодні діти, то корови, то свині...

Горпині справді ніколи було сумувати: на неї цілком поклався Макар, їй доручив і печибо, й вариво, й дітей, і теличку; крім того, Горпина доброхітно взяла на себе й новий обов'язок — здобути грошей для Макара, якщо він не розстарається у Карпенка. На вітер пущене слово Мотрею "Помолимося та й розійдемося" не йшло в неї з голови. По давно заведеному звичаю, ні один хуторянин не йшов на той світ без допомоги баби Горпини. Іноді їй доводилося дечим по-собити хворому ще якийсь час пожити на цім світі, іноді — часом раніше вмерти, але після смерті Горпина становилася біля печі й вимагала від родичів завжди найкращого докладу до страви, щоб люди потім не судили за поминки. У Макара не було ще нічого уготовлено, і ця думка не давала Горпині спокою. Чим вона частуватиме, що вона подаватиме на стіл людям, як

Макар не купить ні меду, ні сала, ні олії?.. І Ісвже справді доведеться, як казала Мотря, помолитися та й розійтися? "Доведеться, мабуть, самій бігать по хуторі та позичати грошей!" — клопоталася вона сама собі, нетерпляче визираючи у віконце Макара. Нарешті прийшов і Макар. — — А що, розстарався? — накинулася на нього Горпина.

— Не дав,— хмуро відповів Макар.

— Не дав?! Що ж він каже?

— У позику, каже, не дам. Кожушанку у застансву не візьму, а як треба грошей, то продай кожушанку або теличку, то і я забезпечений буду, і ти не думатимеш про гроші...

— Скільки ж він дає?

— За кожушанку три карбованці, а за телицю десять карбованців.

— Десять карбованців за телицю? — скрикнула Горпина.— Та хай він не діжде, проклятий, помирати: отаку теличку та за десять карбованців хоче взяти!.. Пожди ж трохи, я побіжу по хуторі, може, й настягаю яку десятку,— мовила вона далі й побігла в ту ж хвилину з хати.

Макар сів на ослінці. Недавня розмова з Карпенком ще виразніше впевнила його, що кому скрутно жити, тому ще скрутніше помирати, але порада Мотрі теж не сходила з думки: "Помолимося за новопреставлену та й розійдемося: хай покійниця вибачає". І справді, невже та сама Тетяна, що стільки разів недоїдала, недопивала, що прийняла стільки горя, не раз шкодуючи потратить якого мідяка, що всі часи своєї хвороби не задовольнила свого бажання випить чарку горілки, не вибачить йому тепер, після смерті, коли він поховає її без горілки, без платків, коли він не справить обіда? Макар глянув на жінку. Обмита, причесана Тетяна лежала в білій сорочці, в нових запасках.

Міцно склеплені очі, зціплені губи не змінили звичайного виразу покірності вії обличчі; далеко більше враження зробили на Макара складені на грудях руки. Тільки хіба на велике свято, сідаючи біля віконця та балакаючи з сусідками, складала вона так свої стомлені руки. Чи не свято прийшло і сьогодні для неї? Що ж було в такім разі за життя, які то були будні?..

Ось, пригадується йому, стоїть вона поруч з ним перед олтарем. Люди звели їх, поставили на рушнику, не питаючись, чи до любові; ні одного слова про вірне кохання, ні одної клятьби... Проте вона дивиться сміливо у вічі молодому, обличчя палає здоров'ям, дуже тіло стоїть — не поколихнеться, ні одна потаємна, зрадлива думка не промайне в голові — вона певна, що зробить усе, що вимагатиме від неї життя, вона знає, що зуміє пособить тій дружині, з котрою господь єднає її в цей час, і благає у милосердного тільки здоров'я.

Ось трохи наче зморена, збліднiла, але не менше певна собі, Тетяна наймається в економію за куховарку. "Чи подужаєш двічі на день діжу викинути?" — питає її в конторі пошепки Макар. "Треба тому дужати, хто хоче свою хату мати",— ве'село відповідає вона і п'ять років поспіль викидає по чотири пуди хліба щодня.

А ось вона, ще більше змарніла, стоїть перед манісінь-кою трункою своєї першої дочки. Обличчя її смутне, з очей ллються гарячі сльози матері, серце болить, щемить за цим маленьким тілом дочки, але заревла під вікном хазяйська корова, і Тетяна спішно втирає сльози й біжить із дійницею надвір: нема часу сльозам волю давати тому, хто хоче свою хату мати.

Нарешті, вона в давно бажаній хаті, в своїй оселі. Новенька біла хата аж сяє на сонці, чисті, як сльоза, віконця наче усміхаються, молоденькі вишеньки заглядають своїми свіжими зеленими вітами у саму хату... Чого тільки в самої господарки побільшало зморшків на виду, позатягало карі очі? Чого нахилився високий, гнучкий стан? Похилився стан та й не виправлявся, але Макар того досі не примічав. Тільки тепер,

коли смерть розправила все тіло у весь зріст його, тільки тепер, угледівши незвичайно спокійне обличчя своєї дружини, зрозумів Макар, як тяжко далася Тетяні і хатка, і садок, і половенька телиця, яким тягарем лежали на жінці щоденні турботи...

І тобто цьому замореному роботою, попсованому недоглядом та хворобою тілу не віддати ще останньої пошани? Вкинути його в яму, як непотрібну ганчірку, закидати землею й заради п'яти-шести карбованців позбавити доброго спогаду людського? Допустити, щоб душа жінки по землі блукала, поминок-панахид бажала, щоб вона на тім світі, як і на цім, горювала?.. Крий мати божа! "Нагорювалася, натомилася, дружино моя, на цім світі — порозкошуй же та заспокойся після смерті! — мимоволі вирвалося з уст Макара.— Не веліла ти мені продавати нічого, отже продам, Тетянко, і кожушанку, й теличку, аби відбути поминки тобі",— додав він, підводячись з ослінця й цілуючи холодний, як крига, лоб жінки і її згорнуті руки.

— Три карбованці ледве настягала: на собачому хуторі сами злидні. То було жити скрутно, а тепер й померти по християнському звичаю не можна. Чи ти чув, що батюшка ще четвертака набавив? Оце тільки що повернулись од його

Прісьчині куми, так він через них переказував, щоб ти ще поверх карбованця четвертака дав,— перебила Горпина Макарову розмову з жінкою.

— Спасибі за гроші, якось обійдусь! — відповів Макар, одходячи од лави.

— Бери, не заваляються! — пораяла Горпина.

— Мені однаково цієї трояки мало...

— Сама знаю, що мало. Так куди ж ти?

— До Карпенка,— відповів уже в сінях Макар. Горпина сховала карбованець за платок, зав'язала дрібні

гроші у вузлик, сховала їх за пояс і стала знову поратись біля печі. Тепер вона певна була, що Макар щось природу-мів, що поминки по Тетяні будуть до діла, і стала наготовляти то пляшки, то барильця, то горщатка Макарові в город. І справді, незабаром прийшов з Макаром Карпенко оглядати телицю, чи немає якої вади. Горпина вибігла надвір.

— Ось бач, сину, ріжок збитий! — мовив докірливо Карпенко, запримітивши щось на ріжку.

— То що? — засміялися чоловіки, що на той час нагодились.— Хіба ти з рога доїтимеш?

— Нічого, люди добрі, сміятися! Хоч і не з рога доїтиму,, а все ж теличка не по формі.

— Скільки ж він тобі дає за теличку? — запитав Макара сусіда.

— Одинадцять карбованців! — зітхнув Макар.

— Одинадцять карбованців за таку телицю?!

— Бога бійся, Опанасе! — не втерпіла Горпина.

— Одинадцять карбованців дає та ще й телицю ган-блює,— додав якийсь чоловік.

— Я не ганблюю, я кажу тільки, що теличка не по формі...

— Горе моє тяжке, що в мене грошей нема, а то б я цієї телиці тобі не попустив,— обізвався хтось із гурту.

— Отак би я зразу дав би за неї двадцять карбованців,— мовив другий чоловік.

— Охотників багацько, а купців мало. Гуртом не спроможетеся телиці купить, а в моїй кишені хазяйнуєте,— звернувся Опанас до людей.— А ти, Макаре, коли хочеш бути сватом, то скинь четвертака,— мовив він до Макара...

— Це за ріг, чи що? — запитав Макар. 4

— За ріжок, за ріжок... хоч скинь четвертака, хоч одроби який день...

— Хай ти не діждеш помирати! — крикнула на все село Горпина.— Чоловікові отаке горе, отакий случай трапився, а він і бога не боїться!..

— На все воля господня: Макарові припав случай продати теличку, мені — купити, і нічим я господа милосердного не гнівлю. Я прийшов, Макаре, по твоїй просьбі твоє добро купувати, а коли мене люди на твоєму дворищі зоби-жають, то я й піду собі з богом, одійду від гріха без клопоту,— мовив Карпенко, простягаючись до воріт.

— За віщо ж ви на мене розсердилися, діду? Я ж вам нічого не казав. Чи звелите одробить за ріжок, то й одроблю. Виймайте гроші, беріть телицю, хай вам бог помагає,— завернув Макар Карпенка.

— Хай буде по-твоєму! — згодився Карпенко.— Тільки шукай кращого налигача, бо цей зовсім плохенький!

Макар побіг за налигачем. Карпенко витяг з-за пазухи платочок і став одлічувати гроші, Чоловіки окружили його з усіх боків і мовчки дивилися, як він вибирав найбільш потерті бумажки. Нарешті Макар одв'язав теличку і передав налигача Карпенкові. Афанасій Петрович підставив прикриту полою свитки руку, взяв налигача, перехрестився й вивів теличку з двору.

Довго стояв, довго глядів Макар їй услід, і очі затуманилися сльозами: остання надія діждати корівки, тягла, стати хазяїном зникла геть із серця, як побачив він порожні ясельця...

IV

На третій день поховали Тетяну. Хоч і безрідна була покійниця, проте знайшлися такі добрі люди, що потужили над могилою.

Богомільна бабуся так хороше промовляла до "сусідочки", що навіть деякі чоловіки нишком сльози втирали. Макар кинув першу горстку землі.

— Важка земля тобі, дружино моя, на груди ляже, а ще важча туга мені на серці паде. Сумно тобі, одинокій, у домовині буде лежати, а ще сумніше мені з дітками буде без тебе жити. Доведеться нам і чорну сорочку носити й натщесерце спати лягати... Та ні пошани, ні поради, ні ласкавого словечка твоїм сиріткам більш не прочути,— мовив смутний без краю Макар, зазираючи у глибоку яму, на дні котрої біліла труна жінки. Жінки заголосили.

— Не слід,— став увіщати отець Ардаліон,— над могилою плакати, смерть од бога, і нічого над мерцями голосити.

Жінки затихли і стали закидать горстками мерзлої землі труну Незабаром закидали яму, насипали невелику могилку, вкопали маленький дощаний хрестик і пішли на обід до Макара.

.'Ірлзу після обіду панотець Ардаліон і причт поїхали, за ними слідком розійшлася більша частина людей, і тільки іурток жінок зостався на ніч стерегти Тетянину душу.

Псі хуторяни, цілком задоволені поминальним обідом, подякували Макарові та Горпині й розійшлися по домах до свого хазяйства. Вийшов

був і Макар до своєї загороди, мідчинив двері, подивився, зачинив двері, зав'язав мотузком, підійшов до круглих ясел, де завжди удень стояла теличка, та й зітхнув сердешний. За ким більше заболіло серце його в цю хвилину? Чи опустіла хата, чи опустіле дворище нагнало такий сум, — він би й сам не міг сказати, ллє добре розумів, що тепер він більше, не хазяїн своєї хати, не батько для своїх дітей, що прийшов кінець не тільки мого невеличким надіям, але навіть його самостійному життю. Він не управиться сам з дітьми малими, він не вміє мі топити, ні варити — доведеться шукати десь другої жінки; а хто ж згодиться пакувати свої літа молоді за літнім та ще— й бідним удівцем із двома дітьми? Оселиться якась стара жінка в, його хаті, поверне все життя мп свій зразок, докорятиме дітей кожною випраною сорочкою, шматком спеченого хліба, і він не вільний буде нічого змінити, бо, справді, чим заплатить він цій чужій людині, що згодиться робити для чужих дітей, на чужому хазяйстві?

Коли б хоч корівка була — вона б не сміла принаймні вважати його за "голоту", вона б не сміла докоряти його злиднями, черствим хлібом, вона вважала б його за хазяїна. І для чого він продав половеньку? Хай би люди розійшлися без горілки, хай би сусіди продражнили його непоминайли-ком,— він би тепер підкладав своїй теличці сіна, він би почував себе хазяїном хоч у дворі!

І знову досада на помершу жінку заворушилася в серці Макара. Чому було Тетяні не протягти ще одного тижня, діждати ярмарку? Він би продав телицю за двадцять карбованців, відбув би похорони за шість, а за чотирнадцять купив би собі меншу теличку. Ох! Уміла Тетяна працювати, та не зуміла помирати. Осиротить осиротила, та ще й хазяйство розорила!

— Ти б ішов до нас, у хату! — перебила Горпина невеселі думки Макара.

— У хаті душно, я буду надворі,— відповів Макар і, взявши в сінях граблі, пішов огрібати солому.

Горпина вернулася знову у хату. На покуті, на просланому рушнику, стояв уже розведений водою в мисці мед, на столі — пироги, холодець із тарані, пляшка горілки, пляшка вареної, пшенична паляниця й невеличка чарка, але ніхто не доторкався до цієї страви, бо першою мусила покуштувати її душа Тетяни.

Діти, бліді від сліз, стомлені, сонні сиділи на печі та береглися, щоб не заснуть ненароком та не проспати того часу, коли ненька, обернувшись мухою, прилетить прощатись. Хлопчик торкав раз у раз сестру за рукав та допитувався: "Чи то не душа неньки чорніє то на сволоку, то на стінці?"

— Ні, ні — удень душа не літає, ось як стемніє, як засвітять світло, тоді вона й прилетить. Лягай тепер спати, Си-дорко, я тебе збуджу, як побачу муху,— умовляла Одарка, приголублюючи до себе сонного брата.

— Я не хочу спати, я сам хочу побачити муху, я сидітиму, аж поки засвітять світло та ненька прилетять,— змагався Сидорко, лупаючи сонними оченятами.

Нарешті, зимнє сонечко закотилося, і Горпина засвітила каганець. Сидорко схопився.

— Он-о-о! душа! — радісно крикнув він, показуючи пальчиком на чорну головку гвоздика.

— Тшш...— сіпнула Одарка брата з такою силою, щр він знову присів, — кажу тобі — ще не час неньці прилітати. Як загуде, то я тебе збуджу. Лягай, укрийся та спи! — мовила вона далі, і Сидорко більше не змагався.

— А що? заснув? — запитала Мотря Одарку.

— Заснув,— відповіла дівчина і ще дужче прикрила брата рядном.

— Бідна голівонька! — зітхнула Горпина.— Покинула діток, хазяйствечко, чоловіка, а як за всім побивалася!

— Людина що муха: подихне який вітер — і немає від людини й пам'яті,— обізвалася Христя.

— Отакій молодиці та вмерти! їй, мабуть, ще й сорок років не було? — мовила Степанида.

— Нашій сестрі недовго смерті шукати: застудилася або підвередила — ото тобі й край. Найпаче нашим хуторянам гірко доводиться: лікар каже: "Далеко до вашого хутора їздити", а фершалові ніколи: ніяк зайців по полю не перестріляє,— додала Мотря.

— Бога ради! Велика користь із тих фершалів! Адже давав він і мені, й вам, і ось кумі Явдосі якихсь червоних порошків, занудило від їх, та й годі! — обізвалася Степанида.

— Ох! голуб'ята мої! Не пособили б Тетяні ні лікарі, ні фершали, бо вона через саме серце померла, що сердита була, покійниця, так кінця-краю немає. Іноді було як почне Макара лаяти, так аж запіниться, аж зомліє! Та ось, кумо Христе, ви чули, як вона торік на все село гримала? — звернулася сліпенька бабуся до Христі.

— Щось не зазнаю,— відповіла кума Христя.

То у вас пам'ять така! Не те що я її суджу, хай її господі, милосердний на тому світі розсудить, а таки сердита попа дуже була... Мене позаторік трохи не била, їй же богу, та те, що діти слив натрусили у її садочку,— не спинялася сліпенька.

— Ох, сестрички, сестрички! — стала увіщати богомільна бабуся.— Не годиться мертвих судити: її душа біля нас літає, все чує, все бачить та печалиться. Великий гріх ново-иреставлену лаять! Сподобив мене

господь на світі пожити, дещо від людей прочути, розкажу й вам, коли хочете, що и чула від одної киянки.

Як жила десь,— каже киянка,— удовиця. В горі, досаді та печалі провела вона свій вік, гріха через людей набралася, серце розтруїла, здоров'я через недостатки розгубила, та й стала вона у бога смерті прохати. "Господи! — промовила вона.— Пошли по мою грішну душу, щоб надо мною, бідною вдовою, моя недоля не знущалася". Послав господь по душу янгола. Радісна та весела вилетіла душа з тіла, хотіла зразу подалі від землі, на поклін до бога летіти. "Не прийшов ще час твій, не пущу тебе на поклін",— каже їй янгол господень і заслонив перед душею двері. Зосталася душа в хаті, літає кругом свого тіла та розглядає його. А тим часом зібралися жіночки над тілом сидіти. Сидять, як оце, поздоров боже нас, ми сидимо, та не добром новопреставлену поминають, а все лихим словом. Одна каже: "Вона мій четвертак на той світ занесла", а друга: "Вона мені борошна не віддала", а третя: "Вона мене так і так лаяла". А душа вдовиці близенько літає, до самих жіночок припадає й хоче сказати їм: "Вибачайте, сестриці! Вибачайте, сусідочки! Не було в мене четвертака ні борошенця, не було в мене і зла на серці, як я вас лаяла,— то все горе та недостатки призводили мене і чуже добро заживати, і лихе слово казати", та не може. Вилася душа сердешна, вилася, та й стала знову янгола прохати: "Одпусти мене, янголе господень, на небо: я ж і смерті затим у бога прохала, щоб мені від людей одійти подалі".— "Не прийшов час твій!" — мовив їй удруге янгол і не пустив із хати. Стала душа знову літати та жіночу розмову слухати, а жіночки-сусідочки одно судять, одно судять...

Ще дужче застогнала душа, аж об сволок з досади б'ється, а далі пролетіла за пазуху, сіла біля самого серця свого мертвого тіла та й замовкла. І такий жаль узяв господнього посланика, що він схилився над тілом удовиці та й сам заплакав. Кинулися жіночки до тіла — аж воно все сльозами обмочене. Та й не висохли ті сльози, поки й поховали: так янгольськими сльозами окроплену вдовицю і в труну поклали

— Не судіть, і несудимі будете! — додала до цього оповідання Христя.

— Хіба я її судила? — обізвалася з серцем сліпенька бабуся.

— Авжеж судила! — мовила Мотря.

— Дивись ти — ще заведуться спориться! Хай краще нам бабуся ще що розкажуть. Я ось зроду в Києві не була, а там же, кажуть, хороше! Чи ви й цей рік були у печерях? — звернулася до богомільної бабусі Степанида.

— Як би то не була в печерях? Була і в дальніх, і в ближніх, до кожного святого підходила, до кожної труни прикладалася. І чого не наслухалася, чого не набачилася за свою подорож — за ті часи, що побувала в Києві! — І любо було слухати, як почала вона чистим, як срібло, рівним, як течія в одлогих берегах, голосом оповідати про Київ, Лавру3 кінець світу, праведників, мучеників. Перед слухачами, як на долоні, з'являлися й золоті верхи храмів божиїх, і страждання Христа, й життя праведників, і пекельні муки грішників. Мир-миру людей збиралось у Київ із різних країв, з різних земель, і ні одна звістка, ні одна новина або згадка про стародавню бувальщину, що принесла ця жива течія богомольців, не зникла з пам'яті бабусі. Хвилина бігла за хвилиною, година за годиною, та бабуся ще не переказала всього. Старшії жінки почали вже куняти, молодші посунулись ближче до бабусі, але бабуся нічого не примічала і вела свою річ усе далі.

— Ку-ку-ріку! — крикнув старий півень у сінях.

— Ку-ку-ріку! — обізвалося тонісінько десь якесь пізнє хірятко.

— Матінко! вже другі півні співають! — схопилася Мотря.

— Може, вже й душа прилітала, а ми прогледіли,— заклопоталася Степанида.

— Е, ні,— обізвалася Горпина,— я ввесь час дивилася на стіну —. не було нічого.

— То ви, мабуть, не догледіли,— мовила з докором сліпенька баба.

— Як-то можна — не догледіла? — аж образилась Горпина.— Хіба мені вперше душу стерегти? Адже як умерла Катря, то я перша примітила ляльку на стінці, а за Іваном теж устерегла муху, дарма що людей було, як у церкві.

— Та, може, вона й зовсім не прилетить? — обізвалася Христя.

^ Як-то можна? Чого б вона, хай бог милує, не прилетіла? — здивувалася Горпина.

Не схоче лялькою з'явитися, то перекинеться му м.н", а вже неодмінно прилетить сьогодні,— мовила бо-і імі.'іі.па бабуся.

Не схоче мухою — жінкою з'явиться,— додала Мотря.

Li, ні! Того, крий мати божа, царице небесна, не бути , завважила богомільна бабуся.

ЯК-ТО не буває? А Ткаченкова? Цілісінький рік, як по більше, до дітей приходила. Вийдуть,— розказувала мені сусідка Ткаченкової, божилася, що правда,— діти пранці причесані, вимиті, нагодовані: "Хто вас чесав, хто мам голівки позмивав, хто вам пирогів дав?" — питають люди дітей. "Мати приходили, чавун окропу нагріли, голівки нам шили, пирогів напекли, локшини наварили",— кажуть діти.

— Хай бог милує! Аж слухать сумно! То вже її нечиста сила з того світу таскала, а християнська душа тільки у ляльку або муху обертається, та й то прилітає на одну хвилиночку, — перепинила Мотрю Горпина.

— Ох, господи! Як-таки отієї нещасної Тетянки шкода! — несподівано зітхнула сліпенька бабуся.

— Чого її шкодувати? Чи вона на своєму віку щастя зазнала, чи вона хоч один деньок спочивала? — запитала Мотря.

— Тим-то і шкода її, що вона померла, щастя та спокою не зазнавши. Не шкода, як помре така людина, що з долею браталася — не дурно її на світ мати породила, не дурно її земля носила. А як оце ми, так як і Тетяна... для чого ми родилися, для чого живемо, та ще в муках і помираємо? — запитала Степанида Мотрю.

— Для царства небесного! — з певною вірою відповіла за Мотрю богомільна бабуся.— Бідній людині менше спокуси, менше принади — менше й гріха.

Степанида мовчки похитала головою,— вона добре пам'ятала, як брат її крав колись дерево в лісі, щоб протопити два дні не топлену хату; знала теж, що коли б на той час трапився карбованець у кишені, то він би не наважився красти,— але не насміла перечити бабусі.

— Нічого Тетяни шкодувати: згорнула білі рученьки, заплющила карі оченьки — заснула, заспокоїлася навіки.. Макара та діточок-сиріточок дуже шкода,— обізвалася вперше за всю довгу нічку баба Кузьмиха.

— Звісно, Макара дуже шкода: в один день збувся і хазяйки, і хазяйствечка,— згодилася Мотря.

— Про хазяйку малий клопіт: Столяриха — перша така, що хоч і сьогодні заміж. "Так уже,— каже,— обридло тим серпом жати, що коли б де трапився хоч поганенький косар, то пішла б заміж". На хазяйку швидше розживиться, ніж на корівку. Так же шкода тієї половенької! Наче на жаль викохав її Макар! — мовила Горпина.

— Не візьме Макар Столярихи,— обізвалася сліпенька бабуся.

Чому? — запитали жіночки.

Погана дуже та ще й косорота,— відповіла сліпенька. "~~ Ого! як прийде весна, та як гляне Макар на обмазану хату сусіда, та як побачить, що по всіх городах люди косять та сіють, тільки його хата-пустка чорніє, тільки на його городі бур'ян зеленіє, то не то Столяриху — нас радо посватає! — засміялася Степанида.

— Ти вже як ляпнеш, то й пальці знать! Наче вже за мене й поганіших нема! Подивися в воду на свою вроду! образилася бабуся.

Та я пошуткувала, вони...

Ось цитьте, жіночки! — спинила Степаниду богомільна бабуся.— Слухайте: десь муха гуде... Всі замовкли відразу та стали прислухатись.

— Не чуть нічого. То вас, мабуть, кортить кануну швид ше скуштувати,— обізвалася спросонку Кузьмиха.

— Ще б і ти почула! Тричі4об стіл носом клюнула, аж луна по хаті пішла, та ще б муху встерегла! — мовила Горпина, пильно придивляючись до кутньої стінки.

— Он-но-о муха! На канун сіла! — показала Христя.

— Погукай, Степанидо, Макара знадвору: він там гомонить із чоловіками,— мовила Горпина.

Степанида грюкнула дверима, і Одарка схопилася.

— Вставай, Сидорко! Душа неньки прилетіла; вже на кануні сидить! — стала вона будити брата.

Сидорко підвівся, почухався і знову юркнув під рядно.

— Сидорко, а Сидорко! Ненька прилетіла! Сидорко, вставай! — напів із плачем сіпала Одарка брата.

— Ось не займай, дочко, дитини,— хай йому святі янголи сняться! Іди сама сюди та подивися на душу своєї матінки ріднесенької,— звернулася до Одарки богомільна бабуся.— І рада б ненька до вас, діточок своїх, припасти, і рада б чаєчка своїх чаєняток обняти, та не її воля, не її сила. Обернулася вона мухою, прилетіла на хвилиночку, та й полетить вона знову од своїх сиріточок. Ставай, дочко, .та молися богові, щоб святі янголи їй до престолу дорогу показували, а святі арханголи за її грішну душу перед угодниками божими заступилися.

Жіночки перехрестилися, а Одарка стала поруч із бабусею бить поклони.

Увійшов Макар, за ним услід два чоловіки. Всі взяли по ложці кануну Муха перелетіла на пироги, і всі взяли ми пирогу: па яку страву сідала муха, тієї страви й починали ♦ р.і іу. Вся страва була добре приправлена, до того й час був пішій, і жіночки вечеряли смачно; Макарові ж не йшло " іолони, що він проїдає теличку, і він ледве навіть пригубив чарку.

Не журися, Макаре! Не сумуй! Не тільки світу, що V віконці: ось, дасть бог, одбудемо сороковини, то й засва-і.имо тебе. Тобі з дітьми без

хазяйки не можна, а в нас " недалечко підхожа жінка: чи попрати, чи помити, чи на полі робити — за дві Тетяни вправиться,— мовила Горпина

— Тетяна, царство небесне, останніми часами зовсім не способна "до роботи була,— додала Мотря.

— Два місяці ні до холодної води... Візьметься було хату тімести, та й то не подужає,— згодився Макар.

— То ж то й є! А Столяриху кат не візьме! — завважила Горпина.

— Про Столяриху нічого й казать — добрий робітник! — підхопили чоловіки.

Макарові пригадалася низенька, гладка жінка, років сорока восьми, з маленькими, навкоси прорізаними очима, топкими, міцно зціпленими губами, великим горбатим носом,— серце його боляче защеміло, і він мимоволі тяжко аітхнув.

— Не до любові, чи що? — запитала його Мотря — Минув, серце, час перебирати, бери, яку прийдеться!

— Не піде вона за мене,— відповів хмуро Макар.

— Піде! — заспокоїли в один голос жіночки..

А муха наче прогула останні слова: затріпала криль цими, піднялася під саму стелю, загула-заплакала на всю хату, припала до голівки сонного Сидорки та й зникла навіки невідомо куди...